

УДК 341.1.01

О. О. Нігрєєва, канд. юрид. наук, доцент
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Кафедра загальноправових дисциплін та міжнародного права
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ПРАВА ЯК РЕГУЛЯТОР МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН: ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ

У статті проведено огляд наукових поглядів на сутність та роль загальних принципів права як регулятора міжнародних відносин. У контексті різних філософсько-теоретичних підходів до праворозуміння проаналізовано категорію «загальні принципи права, визнані цивілізованими націями», наведено різні точки зору щодо розуміння їхнього змісту та видів.

Ключові слова: загальні принципи права, визнані цивілізованими націями, джерело міжнародного права, правовий позитивізм, природне право.

Постановка проблеми. Як демонструє практика, міжнародні відносини, як і будь-який вид людських відносин, є вкрай нестабільним явищем. Механізми їх регулювання також мають бути гнучкими та такими, які б швидко пристосовувалися до умов сьогодення. Це має значення, перш за все, для норм міжнародного права, які традиційно вважаються одними з найбільш значущих та ефективних регуляторів міжнародних відносин. На жаль, міжнародний договір та звичай вже давно не здатні забезпечувати регламентацію усіх сфер міжнародного життя. Отже завдання наукового дослідження джерел міжнародного права, хоча й є не новим, не втрачає актуальності. Навпаки, останнім часом воно стає усе більш значущим, адже на тлі кризи у правовому регулюванні багатьох сфер міжнародних відносин вкрай важливим є пошук нових форм об'єктивації норм міжнародного права.

Керуючись принципом суверенітету, держави, що є основними учасниками процесів міжнародної правотворчості, часто зловживають своїм становищем, ухиляючись від укладання міжнародних договорів. Що ж до міжнародних звичаїв, то процес їхнього утворення є вкрай важким. Самі ж звичаї, як правило, не надають чіткого та детального регулювання складним комплексам відносин, що виникають у наш час на міжнародній арені.

За таких обставин усе більшого значення набувають інші засоби для врегулювання міжнародних відносин, а серед них й «загальні принципи права, визнані цивілізованими націями» (ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН). Слід підкреслити, що їхнє зазначення серед засобів вирішення спорів Міжнародним Судом ООН призвело до численних дискусій, адже частина наукової спільноти розглядає наведений у ст. 38 Статуту перелік як посилання на джерела міжнародного права. Однак більшість вчених не погоджується з цим, справедливо вважаючи, що наведене є тільки переліком засобів, що може застосовувати суд при вирішенні міжнародних спорів. Серед них є як однозначно визнані джерела міжнародного права («міжнародні конвенції як загальні, так і спеціальні, що встановлюють правила, безперечно визнані державами, що сперечаються; міжнародний звичай як доказ загальної практики, визнаної як правова норма»), так і допоміжні засоби, для визначення правових норм, які, однак, їх не містять («судові рішення і доктрини найбільш кваліфікованих фахівців з публічного права різних націй»). Що ж до правової природи загальних принципів права, то тут думки науковців не співпадають. Це стосується не тільки розуміння правової природи та значення принципів для врегулювання міжнародних відносин, але й навіть їхнього змісту та видів. Разом з тим, як здається, існують перспективи їхнього застосування у майбутньому, що обумовлює актуальність подальших досліджень зазначеної тематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженнями проблемних питань теорії та практики застосування загальних принципів права у міжнародному праві займалися

такі видатні вчені, як Д. Анцилотті, Я. Броунлі, П. Буркен, Р. Квадрі, В. М. Корецький, Є. О. Коровін, С. Б. Крилов, Г. Лаутерпахт, П. Ляпрадель, М. М. Мінасян, А. Фердросс, М. Шоу та інші. З останніх публікацій слід зазначити дисертаційне дослідження П. Є. Земської «Загальні принципи права, визнані цивілізованими націями, в міжнародному праві», а також роботи Дж. Гайа «Загальні принципи права», Дж. Неха «Загальні принципи права» тощо.

Мета статті. Метою дослідження є висвітлення питань щодо сутності та тієї ролі, що її відіграють загальні принципи права, визнані цивілізованими націями у врегулюванні міжнародних відносин на сучасному етапі, визначення їхнього змісту та видів.

Виклад основного матеріалу. Дуже важко узагальнити увесь спектр поглядів на сутність, зміст та перелік загальних принципів права, що можуть застосовуватися Міжнародним Судом ООН при вирішенні спорів. Значна кількість науковців називає їх джерелами міжнародного права¹. Інші ж не поділяють таку думку².

Не вдаючись до детального огляду усіх точок зору, що існують, вважаємо за необхідне зазначити, що автори, які заперечують обов'язкову юридичну силу принципів, є переважно прихильниками теорії правового позитивізму. Цей підхід, що визнає саме державну волю як основу виникнення будь-яких міжнародно-правових норм, домінував у науці та практиці міжнародного права до останнього часу. Яскравими представниками теорії правового позитивізму у міжнародному праві були радянські вчені. На їхню думку, загальні принципи права у міжнародному праві є виключно «юридичними поняттями, постулатами, правилами юридичної техніки, що застосовуються як в національних правових системах, так і в міжнародному праві у процесі тлумачення та застосування правових норм» [1, с. 211]. «Це допоміжні положення чи принципи, необхідні для функціонування правових норм. Вони необхідні для розуміння взаємовідносин правових норм, їхнього змісту та відповідного застосування» [1, с. 210]. Тобто, побоюючись неконтрольованого застосування нечітко визначених «загальних принципів» у практиці міжнародних судових органів, радянські вчені не могли погодитися із тим, щоб ці принципи розглядалися саме як правові норми, обов'язкові для застосування у міжнародних відносинах.

Підкреслювалося також, що навіть їх застосування як допоміжних положень вимагає їх попереднього визнання державами «як таких, що є застосовуваними у міжнародному праві» [1, с. 211].

Сучасні прихильники теорії правового позитивізму продовжують заперечувати юридичну обов'язковість загальних принципів у міжнародному праві. Вони вважають, що під загальними принципами слід розуміти «загальні принципи права, запозичені з національних правових систем. Оскільки міжнародне та внутрішньодержавне право є двома різними правовими системами, загальними принципами права мають бути такі принципи, які дійсно є загальними для цих систем. Ці принципи не можуть мати правового характеру, тобто бути правовими нормами, оскільки правових норм, загальних і для міжнародного, і для внутрішнього права, немає» [2, с. 59].

Однак зміна системи міжнародних відносин наприкінці ХХ століття призвела до поширення альтернативних теорій міжнародного права, а серед них теорії природного права та теорії неоюснатуралізму. Це виглядає закономірним, адже криза у міжнародній правотворчості, суб'єктами якої є майже виключно держави, спричинила пошук інших шляхів та способів утворення ефективних міжнародно-правових норм. Отже, й погляд на загальні принципи права як на «... принципи природного права, які діють у системі міжнародного права і складають її основу» [3, с. 124], «...основоположні принципи, що є найбільш природним вираженням усвідомлень міжнародного співтовариства...» [4, с. 21], «первинні правові смисли, на основі яких виникло та існує право, у тому числі і міжнародне» [5, с. 48] є цілком зрозумілим. Деякі навіть вбачають у загальних принципах первинне джерело міжнародного права, якому мають відповідати як міжнародні договори, так і міжнародні звичаї, що складають вторинну ланку у системі джерел міжнародного

¹ Дж. Брайерлі, П. Буркен, А. Фердросс, Р. Квадрі, Г. Лаутерпахт, П. Ляпрадель, М. Шоу та інші.

² Д. Анцилотті, С. Б. Крилов, Є. О. Коровін, В. М. Корецький, М. М. Мінасян та інші.

правам [4, с. 21]. З точки зору інших авторів, що обґрунтовують їх обов'язковість, загальні принципи права є міжнародними звичаями, яким властивий верховний, «трансцендентний» характер [6, с. 51].

Однак більшість представників науки міжнародного права залишається більш стриманою у розумінні сутності загальних принципів. Зокрема, їх розуміють як правові положення, що «за сутністю не є нормами права» [3, с. 127]. Визнаючи їхній ціннісно-орієнтовний та всеохоплюючий характер, науковці заперечують їхню юридичну обов'язковість [7, с. 109]. Інші вважають, що «аби принцип міг увійти у систему міжнародного права, недостатньо, щоб він був загальним для національних правових систем, необхідно щоб він був гідним для функціонування саме у цій системі. Він має бути включеним у міжнародне право, нехай навіть у спрощеному порядку, у результаті згоди міжнародного співтовариства, що припускається. Ставши у такий спосіб звичаєвими нормами, загальні принципи не можуть розглядатися як окреме джерело права» [8, с. 164-165].

Не менш палкі дискусії тривають щодо розуміння змісту та видів загальних принципів права у міжнародному праві. «З цього приводу існують різні думки. Прихильники широкого розуміння вважають, що це поняття охоплює загальні принципи природного права і справедливості і що мова йде про особливе джерело міжнародного права. Прихильники іншої концепції вважають, що під загальними принципами слід розуміти основні принципи міжнародного права. Однак поняття загальних принципів права набуло розголосу задовго до визнання поняття основних принципів міжнародного права. Нарешті, відповідно до третьої концепції, під загальними принципами розуміються принципи, загальні для національних правових систем. В основному мова йшла про правила, що відображають закономірності застосування норм у будь-якій правовій системі. Для міжнародного права такі принципи важливі в силу нерозвиненості в ньому процесуального права» [8, с. 164].

Дуже інформативним є перелік точок зору щодо сутності, змісту та видів загальних принципів, що наводиться авторами підручника «Міжнародне право. Основи теорії». Вони зазначають у ньому: «загальні принципи, які трансформувались у право через закономірності розвитку суспільних відносин (особистий позов, який виник із делікту, вмирає разом із суб'єктом; моя дія, вчинена мною проти моєї волі, – не моя дія; не можна врахувати випадкові події і нікого не можна зобов'язати їх передбачити; оскільки природа нічого не робить стрибками, цього не повинен робити закон; добро народу є вищий закон та ін.); загальні принципи, які склалися у праві на основі принципів функціонування систем управління в суспільствах (справедливість і благо є законом законів; застереження, що забороняє відмову, недійсне із самого початку; незаконна умова не вважається обов'язковою; де є вина, там має бути покарання тощо); загальні принципи права, які склалися на основі розвитку правових систем (міжнародних і національних): а) загальні принципи матеріального права (ніхто не повинен мати вигоду (користь) від здійсненого ним правопорушення; ніхто не може надати права доти, доки воно йому не належить (не надане); *lex posterior derogat priori*; рішення, винесене щодо спору між суб'єктами, не стосується суб'єктів, які не є учасниками спору; *lex specialis derogat generali*; *nemo plus juris transfere potest, quam ipse habet* – ніхто не може передати іншому більше прав, аніж він сам їх має та ін.); б) загальні принципи процесуального права (не слід стверджувати того, що, будучи доведеним, не має відношення до справи; вислухай і іншу сторону; тягар доведення лежить на тому, хто стверджує, а не на тому, хто заперечує; обов'язок доброго судді – приймати рішення, які сприяють розвитку правосуддя; тлумачення закону не породжує порушення права та ін.); в) доктринальні або концептуальні загальні принципи (від слів закону не можна відходити тощо); загальні принципи внутрішньодержавного права (покарання за державну зраду перевищує покарання за будь-які злочини; шлюб між чоловіком та жінкою відповідає законам природи та ін.); загальні принципи міжнародного приватного права (згідно з міжнародним правом торгівля має бути загальною і не перетворюватися на монополію та джерело приватного прибутку для небагатьох; шлюб є дійсним за законами місця його здійснення; принцип «закон суду» та ін.); загальні принципи міжнародного публічного права (власник території володіє нею до неба і до

найбільших глибин; публічне користування берегами річки – це, згідно з міжнародним правом, те ж саме, що і користування самою річкою, та ін.» [3, с. 125–126].

Слід зазначити, що загальні принципи права не можна ототожнювати із основними принципами міжнародного права, адже їхні «природа, зміст ... різні. Так, принципи сучасного міжнародного права формуються на основі чинних міжнародних звичаїв та міжнародних договорів. Загальні принципи права формуються на основі функціонування правових систем як закономірності, результат такого функціонування» [3, с. 126].

На окрему увагу заслуговує п. 2 ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН, який зазначає, що п. 1 статті «... не обмежує право Суду вирішувати справу *ex aequo et bono*, якщо сторони з цим згодні». На думку деяких науковців, принцип справедливості у міжнародному праві також належить до загальних принципів права та їх застосування пов'язане.

Слід зауважити, що звернення судів до права справедливості є можливо навіть більш суперечливим, ніж застосування загальних принципів права, адже його концепція є ще більш невизначеною: «... при винесенні рішення суд не пов'язаний нормами права та може спиратися на будь-які обставини, що здаються йому релевантними, та застосовувати будь-які доводи, що здаються йому доречними» [9, с. 187]. Під правом справедливості розуміють «набір принципів, що встановлюють цінності системи ... Справедливість загалом може бути визначена у контексті адаптації права до особливих сфер чи вибору між кількома різними інтерпретаціями права (*equity infra legem*), заповнення прогалін в праві (*equity praeter legem*) та як причину для незастосування несправедливих законів (*equity contra legem*)» [7, с. 106].

Висновки. Бажаємо ще раз підкреслити багатоманітність та контроверсійність поглядів міжнародної наукової спільноти на сутність загальних принципів права та їхню роль у врегулюванні міжнародних відносин. Як здається, у науці намітилася тенденція до більш широкого їх визнання як джерела міжнародного права, хоча й обмеженого у застосуванні. Як наголошують науковці, «поступове перетворення міжнародного права від простого координаційного правопорядку до системи з субординаційно-правовими ознаками може у довгостроковому періоді привести до розширення поля загальних правових принципів...» [10, с. 175].

Разом з тим не можна цілком відкидати й позитивістську позицію щодо загальних принципів права, яка наголошує на необхідності попереднього узгодження волі держав щодо надання їм статусу правових норм, обов'язкових для виконання суб'єктами міжнародного права.

Серед багатьох різноманітних положень, що науковці відносять до загальних принципів міжнародного права, слід підкреслити особливе значення процесуальних норм та правил юридичної техніки, що допомагають заповнювати прогаліни у міжнародно-правовому регулюванні відносин у таких нових та відносно нових сферах, як сфера міжнародного кримінального права, міжнародного права захисту прав людини, міжнародного економічного права тощо.

У будь-якому разі, незважаючи на досить рідке застосування загальних принципів права у практиці міжнародних судів, в умовах відсутності чітких міжнародно-правових норм договірної чи звичаєвого характеру вони мають значний потенціал регулятора міжнародних відносин.

Список літератури

1. Курс международного права [Текст] : в 7 томах. Т. 1. Понятие, предмет и система международного права / [Ю. А. Баскин, Н. Б. Крылов, Д. Б. Левин и др.] – М. : Наука, 1989. – 360 с.
2. Международное право [Текст]: учебник / под ред. Ю. М. Колосова, Э. С. Кривчиковой. – М. : Международные отношения, 2006. – 816 с.
3. Буткевич В. Г., Мищик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії [Текст] : підручник / за ред. В. Г. Буткевича; Міністерство освіти і науки України. – К.: Либідь, 2002. – 608 с.
4. Le domande d'esame di Diritto Internazionale Pubblico [Текст]: a cura del dott. Federico del Giudice. – Napoli: Simone, 2009. – 304 p.
5. Міжнародне право [Текст]: навч. посібник / за ред. М. В. Буроменського. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 336 с.

6. Decaux Emmanuel. Droit international public [Текст]. – Paris: DALLOZ, 2008. – 452 p.
7. Shaw, N. M. International Law [Текст]. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 1541 p.
8. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть [Текст]: учебник. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – 415 с.
9. Толстых В. Л. Курс международного права [Текст]: учебник. – М.: Волтерс Клувер, 2009. – 1056 с.
10. Гердеген М. Міжнародне право [Текст]: учебник. – К. : К.І.С., 2011. – 516 с.

Стаття надійшла 25.11.2016 р.

А. А. Нигрева, канд. юрид. наук, доцент
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
Кафедра общеправовых дисциплин и международного права
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

ОБЩИЕ ПРИНЦИПЫ ПРАВА КАК РЕГУЛЯТОР МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ: ПОНЯТИЕ И ЗНАЧЕНИЕ

Резюме

В статье рассмотрены научные взгляды на сущность и роль общих принципов права в качестве регулятора международных отношений. В контексте различных философско-теоретических подходов к правопониманию проанализирована категория «общие принципы права, признанные цивилизованными нациями», приведены различные точки зрения относительно понимания их содержания и видов. Автор пришел к выводу о постепенном изменении отношения к общим принципам права в науке и практике международного права в связи с изменением системы международных отношений и кризисом в их международно-правовом регулировании. Подчеркивается тенденция к их все более частому использованию в практике международных судебных органов.

Ключевые слова: общие принципы права, признанные цивилизованными нациями, источник международного права, правовой позитивизм, естественное право.

O. O. Nigreieva, Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor
Odessa I. I. Mechnikov National University
the Department General Law Disciplines and International Law
Frantsuzskiy Boulevard, 24/26, Odesa, 65058, Ukraine

GENERAL PRINCIPLES OF LAW AS A REGULATOR OF INTERNATIONAL RELATIONS: CONCEPT AND SIGNIFICANCE

Summary

The article describes the current scientific views on the nature and role of the general principles of law as a regulator of international relations. The category «general principles of law recognized by civilized nations» is analyzed in the context of different philosophical and theoretical approaches to the comprehension of law, different points of view on the understanding of their content and types are presented. The author comes to the conclusion that a gradual change of attitude to the general principles of law in the science and practice of international law in connection with changes in the system of international relations and the crisis in their international legal regulation is happening. The trend towards increasing frequency of their use in the practice of international courts is emphasized.

Key words: general principles of law recognized by civilized nations, source of international law, legal positivism, natural law.